
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

LACLAU ÉS A GAZDASÁGI RENDSZER TÚLSÚLYA

MAJOR NÁNDOR

I.

Ernesto Laclau emlékezetes módon kapcsolódott be abba a vitába, amely mintegy másfél évtizeddel ezelőtt folyt a marxisták között a latin-amerikai társadalmak eredetéről és jelenkori jellegéről. A vitának, mi-ként Laclau rámutatott, nemcsak elméleti, hanem politikai jelentősége is volt. Azok, akik úgy vélték, hogy a dél-amerikai társadalmak nemcsak eredetükre, hanem mai jellegükre nézve is duálisak, azaz párhuzamosan egymástól elzárkózó feudális és kapitalista szektorral rendelkeznek, ha haladó szelleműek voltak, a nemzeti burzsoáziával való szövetség és a polgári-demokratikus forradalom kivívása mellett kardoskodtak. Ezzel szemben azok, akik a latin-amerikai országokról azt állították, hogy már a gyarmati korszakban is be voltak kapcsolva a világpiacba, egy-úttal úgy vélték, hogy kezdettől fogva tőkés jellegűek is, és ezért a burzsoázia elleni harcot, azaz a szocializmusért való közvetlen küzdelmet szorgalmazták. Laclau szerint az utóbbi felfogás egyik legismertebb képviselője André Gunder Frank.¹ Laclau egyik csoporttal sem értett egyet. Minthogy pedig Frank művében csúcsoadtak ki az akkori vita sarkalatos elméleti kérdései, Laclau az ő elméletének bírálata során adta elő saját felfogását, egyebek mellett a termelési módhoz tartozó — minket érdeklő — kérdéskörrel is.²

A latin-amerikai társadalmakról folyó vita azonban egy szélesebb vitához kapcsolódott, melynek háttérében a fejlődő országok társadalmi

¹ André Gunder Frank: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, 1967, valamint: *Latin America: Underdevelopment and Revolution*, New York, 1969.

² Ernesto Laclau: *Feudalism and Capitalism in Latin America*, *New Left Review*, 67. szám, 19—39. lap. — Szerb nyelven: *Feudalizam i kapitalizam u Latinskoj Americi*, *Markszizam u svetu* c. folyóirat, Beograd, 1979. február, 164—188. lap.

jellegetek kérdése lappangott. Ez a kérdés egyre sürgetőbbé vált a második világháború után felgyorsult dekolonizációs folyamat következtében, annál inkább, mert némely felszabadult ország szocialista fejlődést proklamált. A marxisták, többségükben, egészen a hatvanas évekig, a fejlődő országok valóságát, mellőzve empirikus kutatásokat, a történelmi fejlődés menetére vonatkozó, a III. Internacionálé eszmeiségének szellemében kidolgozott séma szerint értelmezték. Eszerint a történelmi fejlődés minden társadalom esetében unilineárisan, egyazon vonalon történik, szakaszait meghatározott sorrendben következő termelési módok jelzik, amelyeket minden társadalom ugyanolyan sorrendben — ha más-más időpontban is — tesz meg, az átmenet a termelőerők fejlődése során inadekváttá vált termelési viszonyok miatt következik be, még-hozzá kizárólag forradalmi úton, minekutána a régi már csak izolált, egyre erőtlenedő csökevényként van jelen az újban, a tőkés termelési módnak meg külön is az a jellegzetessége, hogy ahol csak megjelenik, intenzíven felbomlasztja a régit. Egy-egy társadalom „fejlődési szintjét” tehát egy-egy gombostű jelezte az imént említett „vonalon”, s a rá vonatkozó empirikus adatok csak az „általános” elmélet illusztrációi voltak.

A hatvanas évek során azonban három irányba is megindult a marxista ihletésű kutatás a fejlődő országokra vonatkozólag. Az első elmélet, alapjában véve, a fejlett és fejlődő országok között kialakuló egyenlőtlen árucserével magyarázta az utóbbiak valóságát,³ a második a tőkés világrendszer központja és perifériája közötti függőségben vélte megjelenni a magyarázatot,⁴ a harmadik szerint e társadalmak mindegyikében két vagy több termelési mód artikulációjával van dolgunk.⁵ André Gunder Frank a második elképzelés egyik neves képviselője, Laclau pedig, Frank műveire vonatkozó bírálatával, egyfelől következetesebb alapokra helyezte Frank elméletét, másfelől erőteljesen egyengette az utat a harmadik elképzelés, a termelési módok artikulációja számára, melyet Althusser

³ Lásd Arghiri Emmanuel: *L'échange inégal*, Maspero, Paris, 1972. — Szerb nyelven: *Nejednaka razmena*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1974. A könyv közli Charles Bettelheim nevezetes bevezetőjét és elméleti jellegű észrevételeit a műről és témájáról.

⁴ Nálunk ennek az irányzatnak legismertebb képviselője Samir Amin. Lásd: Samir Amin: *L'accumulation a l'échelle mondiale*, Antropos, Paris et Ifan, Dakar, 1970. — Szerb nyelven: *Akumulacija kapitala u svetskim razmjerima*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978. Ez a fordítás a francia eredeti alapján készült, de az arab kiadás terjedelmében (1—418. lap).

⁵ Ez az irányzat Althusser és Balibar elképzeléseire támaszkodik. Lásd: Louis Althusser, Etienne Balibar: *Lire le Capital*, Maspero, Paris, 1971. — Szerb nyelven: *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturnu delatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb, 1975. — Magyar nyelven: Louis Althusser: *Marx — az elmélet forradalma*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

és Balibar nyomdokain haladó francia gazdasági antropológusok egy csoportja az idő tájt egyre sokoldalúbban dolgozott ki.⁶

Minket természetesen Laclau-nak a termelési módra, a társadalmi formációra, a történelmi materializmus tárgykörére vonatkozó elméleti elképzelései érdekelnek. Mindazonáltal előbb prezentáljuk Frankkal szemben felsorakoztatott érveit, s csak aztán térünk át a termelési módra vonatkozó definíciójára meg a vele kapcsolatos észrevételeink közlésére; a kerülő út elősegíti, hogy jobban megértsük azt, ami voltaképpen érdekel bennünket.

II.

Laclau szerint Frank elméleti hozzáállása a következő tézisekben foglалható össze: Téves a felfogás, mely szerint minden ország gazdasági fejlődése ugyanazon a szakaszokon megy át; a mai fejlett országok voltak ugyan fejletlenek, de sohasem elégtelenül fejlettek. Helytelen az elképzelés, mely szerint a fejletlenség állapota a mai fejlődőfélben levő országok gazdasági, politikai és kulturális szerkezetének tükröződése, ellenkezőleg, a fejletlenség a mai fejlett országok mint metropolisok és a periféria között történelmileg kialakult viszony következménye, ez a viszony pedig a tőkés rendszer világméretekben történő fejlődésének és szerkezetének szerves, törvényszerű képződménye. Elfogadhatatlan a dél-amerikai társadalmak dualista felfogása, mely szerint kettős, külön tőkés és külön feudális struktúrájuk van, és ezen belül mindegyik szektor a másiktól független, sajátos dinamikával rendelkezik, minek következtében az a szektor, melyben a tőkés viszonyok uralkodnak, fejlődőképes, viszont a feudális viszonyoknak alárendelt szektor izolált, és csupán térítményekkel tartható fenn; a valóságban a legszigeteltebbnek látszó társadalmi-gazdasági szegmentumok is a tőkés rendszer szerves részét képezik. Végül: a metropolis—periféria viszony, mely a dél-amerikai országok jellegét meghatározza, nemcsak világméretekben jelentkezik; vannak almetropolisok is, amelyekkel szemben egy-egy vidék kerül a periféria helyzetébe.

Laclau meglátása szerint Frank a fentiek alapján a következő hipotéziseket igyekszik tisztázni: a mai fejlett országokkal szemben az alárendelt metropolisok fejlődését is periféria voltuk határozza meg; a periféria legintenzívebb gazdasági fejlődése egybevág azokkal az időszakokkal, amikor a metropolisokkal való viszonyuk — például azért, mert az utóbbiak háborúba keveredtek — gyengült; napjaink legfejletlenebb vidékei a múltban a legszorosabb kapcsolatban voltak a metropolisokkal; a latifundiumok jellegzetes tőkés kereskedelmi vállalatok voltak, melyek maguk gondoskodtak a forgalomba hozandó áru terme-

⁶ Mindenekelőtt Meillassoux, Rey, Godelier, Dupré s mások munkáira gondolunk.

léséről; a napjainkban félfeudális viszonyok között tengődő, mezőgazdasági térítványokkal fenntartott latifundiumok hajdan bekövetkezett keresletcsökkenés és termelékenységesztés miatt kerültek mai helyzetükbe.

Laclau szövege alapján az olvasó azt a benyomást szerzi, hogy Frank a dél-amerikai országok dualista felfogására vonatkozó kritika kifejtése közben adta elő saját elméletét, s művének jelentős részét épp ez a kritika képezi. Laclau tudatja az olvasóval, hogy a dualista felfogás eredetileg a XIX. századi dél-amerikai liberálisoktól származik, akik országukat mint meghatározott nyersanyag termelőit bekapcsolták a világpiacba, elfogadva az imperialista metropolisok nemzetközi munkamegosztását. Azt a fámát terjesztették, hogy mindaz, ami a hazai talajon sarjadt, maradi, ezzel szemben mindaz, ami európai, haladó szellemű. Ennek a hagyományos felfogásnak ma is vannak követői mind a polgári, mind a marxista kutatók és politikai erők között. Laclau szerint Frank alapos és helyénvaló bírálatát adta annak a dualista felfogásnak, melynek legismertebb megfogalmazását W. A. Lewis műveiben találhatjuk.⁷ Lewis szerint állítólag élesen meg kell különböztetni a gazdaság tőkés és „eltartott” szektorát, mely utóbbi akár a tőkebefektetés, akár a jövedelem, akár a növekedési ráta tekintetében messze lemarad az előbbi szektor mögött, s legfeljebb annyi „haszon” van belőle, hogy korlátlan mennyiségben szállítja a munkaerőt a fejlődőképes szektornak.

„Most azonban egyre inkább megmutatkozik — írja ezzel kapcsolatban Laclau, igazat adva Franknak —, hogy ez a modell lebecsüli a rurális területeken végrehajtható kommercializálás fokát és a falusi gazdaságok felhalmozási képességét. Azonkívül jelentős mértékben leegyszerűsíti és deformálja a viszonyokat, melyek a gazdaság eme két állítólagos szektora között fennállnak. A latin-amerikai gazdaságok különféle szektorai közötti kapcsolatokról alkotott disztingváltabb ismeretek azt mutatják, hogy a dualista tézisek eredeti megfogalmazásában napjainkban tarthatatlanok.”⁸ Állítását bizonyítandó, Laclau hivatkozik Alejandro Marroquin és Rudolfo Stavenhagen az idő tájt megjelent munkáira,⁹ melyekből kiderült, hogy Latin-Amerikában már a gyarmati időszakban is igen élénk áruforgalom volt, napjainkban pedig a legfélreesebb vidéken sem bukkanhatni tiszta naturális gazdálkodásra.

Laclau bizonyága szerint Frank a dualista felfogással ellentétben úgy véli, Latin-Amerika országai a gyarmatosítás kezdetétől, tehát a XVI.

⁷ W. A. Lewis idevágó elméletének tömör ismertetése és találó bírálatát Szentés Tamás: *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980., 56—60. lap.

⁸ Laclau, i. m., angol nyelven a 23. lapon, szerb nyelven a 169. lapon.

⁹ Laclau Marroquin *La ciudad mercade*, Tlaxiaco, Mexico, 1957. c. könyvére, valamint Stavenhagen *Clases, colonialismo y aculturation* c. munkájára hivatkozik, mely az *Americá Latina* c. folyóirat 1963. X—XII. számában, a 63—104. lapon jelent meg.

századtól napjainkig tőkés berendezésűek. Bizonyítékul épp az e társadalmak minden pórúsába behatoló áruforgalmat említi. Frank szerint feudalizmusról csak akkor beszélhetnénk, ha az elmaradott vidékek és szektorok elkülönült egészet alkotnának, amelyben természetes gazdaság uralkodik. Laclau szerint végül is, Frank elmélete a legtömörebben a következőképpen foglalható össze: A latin-amerikai országokban a XVI. századtól kezdve napjainkig egyazon folyamatnak vagyunk szemtanúi, ennek lényeges aspektusai azóta sem változtak. E folyamat három jellegzetessége: kezdettől fogva piaci gazdaság alakult ki, kezdettől fogva tőkés berendezésről van szó, s a tőkés világpiacba való bekapcsolódás módja kezdettől fogva fejletlenséghez vezetett. Laclau szerint ez Frank elméletének kulcspontja, s e három jellegzetességről alkotott nézetünkkel egyúttal véleményt formálunk Frank elméletének helyességéről vagy helytelenségéről.

Laclau egyetért Frankkal a dualista elmélet elvetésében, de ezt nem azért teszi, mint Frank: nem tekinti a dél-amerikai társadalmakat kezdetektől fogva sem kizárólag kapitalizmusnak, sem tiszta feudalizmusnak. Hasonlóképpen, egyetért Frankkal abban, hogy Latin-Amerika minden zuga be van kapcsolva a világpiac vérkeringésébe, de Frankkal ellentétben a piaci gazdaságot nem azonosítja eleve a kapitalizmussal. Egyetért Frankkal, hogy a latin-amerikai társadalmak alapjában véve tőkés jellegűek, de nem kezdettől fogva, s nem kizárólagosan; voltaképpen más termelési módokkal, közöttük feudalizmussal vannak artikulálva. Egyetért Frankkal, hogy e társadalmakban a világpiacba való bekapcsolódás függőségre alapozott módja eredményezte a fejletlenséget, de ezt csak a korábbi viszonyok alapján látja bizonyítottnak, a mai viszonyok alapján egyelőre ezt csak hipotetikusan tekinti, illetve a korábbi általános függőség helyett ma esetenkénti függőséget lát.

Mi hát, az amiben Laclau és Frank alapvetően különböznek? Laclau mindenekelőtt azt veti Franknak a szemére, hogy nem határozza meg elég szabatosan, mit ért kapitalizmuson, azaz túlságosan szélesen értelmezi azt, úgyhogy a fogalom felöleli a legkülönbözőbb társadalmi viszonyokat. Laclau szerint Frank a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti ellentétet, mely minden osztálytársadalom sajátja, a kapitalizmus legfőbb belső ellentmondásának nyilvánítja, s minthogy elmulasztja a kapitalizmus sajátos „kizsákmányolási viszonyait” meghatározni, minden kizsákmányolási helyzetet ide sorolhat. Frank úgy értelmezi a kapitalizmust, hogy az piacra irányuló termelési rendszer, melyben a profit a termelés motívuma, de ezt a profitot elveszik a közvetlen termelőtől, s ahhoz kerül, aki nem közvetlen termelő. Ezzel szemben a feudalizmus zárt természetes gazdaság, mely közvetlenül kielégíti a benne leledző közösségek szükségleteit, természetesen szintén a közvetlen termelő munkatöbbletének kisajátításával. A két rendszer közötti lényeges különbség eszerint a piac létezése vagy annak hiánya.

„Leginkább az a tény lep meg — írja Laclau —, hogy Frank a kapitalizmus és a feudalizmus meghatározásában teljesen mellözi a *termelési viszonyokat*. Ennek fényében nem is olyan furcsa a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak közötti viszonyoknak mint a kapitalizmus alapvető ellentmondásának jellemzése. Voltaképpen Frankot eszmei irányultsága kényszeríti a termelési viszonyoknak a kapitalizmus meghatározásából való kihagyására: csak e viszonyok elvonatkoztatása révén juthat a kapitalizmus olyan széles fogalmához, mely magába foglalja mindazokat a különböző kizsákmányolási helyzeteket, melyeknek Peru őslakos parasztsága, a chilei inquilinók, az ecuadori huasipunguerók, a nyugat-indiai cukornádültetvények rabjai, vagy Manchester textilmunkásai ki vannak téve. Ugyanis mindezek a közvetlen termelők a piac számára készítik termékeiket; másoknak dolgoznak, és meg vannak fosztva az értéktöbblettől, melynek előállításában közreműködnek. Az alapvető ellentmondás mindezen esetekben az az ellentét, mely a kizsákmányolókat a kizsákmányoltakkal szembeállítja. Csupán az a baj, hogy a lista túl rövid, mert hozzá lehetne adni a római latifundiumok rabszolgáit, vagy a középkori európai jobbágyokat, legalábbis azokban az esetekben — s ez a túlnyomó többségre vonatkozik —, amikor a feudális úr eladta a gazdasági többletet, amelyet a jobbágyokból kisajtolt. Ennek alapján oda lyukadhatnánk ki, hogy a neolit forradalomtól kezdve csak kapitalizmus létezett.”¹⁰

Laclau tehát azt nehezményezi, hogy Frank a kapitalizmus alapvető ellentmondását az elosztás és a csere szférájába helyezi, nem pedig a termelés szférájába, ez pedig abból következik, hogy a kapitalizmust nem meghatározott termelési módként fogja fel, tehát nem használja a kapitalizmus marxista fogalmát. Laclau közli, hogy már korábban is felrötták ezt Franknak, aki, e bírálatot cáfolandó, egy könyvében Marx-idézzel igyekezett bizonygatni,¹¹ hogy egy gazdaság jellegét nem a termelési viszonyok határozzák meg, hanem a tőkés világgazdaságba való bekapcsoltság. Laclau viszont ugyanazzal az idézzel kapcsolatban felhívja a figyelmet, hogy Marx az ültetvényesről szólva, aki egy személyben földesúr is meg tőkés is, voltaképpen azt mondja, hogy *csupán formálisan* sorolható a tőkésék közé, hiszen az ültetvényes tőkés mivolta

¹⁰ Laclau, i. m., angol nyelven a 25. lapon, szerb nyelven a 171. lapon.

¹¹ A polémiára Mexikóban került sor, Laclau itt Frank *Latin America: Underdevelopment and Revolution*, New York, 1969. c. könyvére gondol. A Marx-idézet a következőképpen hangzik: „A második fajta gyarmatokon — ültetvények —, amelyek már eleve kereskedelmi spekulációk, s a világpiac számára termelnek, tőkés termelés megy végbe, habár csak formálisan, mivel a néger-rabszolgaság a szabad bérmunkát, tehát a tőkés termelés alapzatát kizárja. De azok, akik üzletüket néger-rabszolgákkal folytatják, tőkésék. A termelési mód, amelyet bevezetnek, nem a rabszolgaságból eredt, hanem reá oltják. Ebben az esetben tőkés és földtulajdonos egy személy.” — Marx—Engels *Művei*, 26/II. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976., 273. lap.

rabszolgamunkára van ráépítve, s a tőkés rendszer általános folyamataiban csak azért vehet részt, mert a világgpiac, amelybe bekapcsolódott, *szabad munkán* alapuló termelő szektorra épül.

Frank fentebb vázolt feudalizmus- és kapitalizmusfelfogásával ellentétben Laclau így fogja fel a két termelési módot: „Feudalizmusnak azt a termelési módot tekintjük, amelyben a termelő folyamat a következőképpen történik: 1. a gazdasági többletet a gazdaságon kívüli kényszernek kitett munkaerő termeli; 2. a gazdasági többletet nem a közvetlen termelők, hanem más sajátítja ki; 3. a termelőeszközök feletti tulajdonjog a közvetlen termelők kezében van. A kapitalista termelési módban a gazdasági többlet ugyancsak magánkisajátítás tárgya, de a feudalizmussal ellentétben a termelőeszközök feletti tulajdonjog el van választva a munkaerő feletti tulajdonjogtól: épp ez teszi lehetővé a munkaerő áruvá változását, egyúttal a bérvizonyok kialakulását.”¹²

Mármost, Laclau a közte és Frank közötti különbséget vázolandó, röviden öt-hat összefüggő kérdést is megvilágított. Az első kérdés arra vonatkozik, vajon a kereskedelmi tőke jelenléte feltétlenül kapitalista termelési mód fennállásáról tanúskodik-e vagy sem. Laclau kategorikusan nemet mond. A kereskedelmi tőke, s természetesen e tőke felhalmozása is, jelen lehet a kapitalizmust megelőző minden osztálytársadalomban. Egyebek mellett ezt is idézi Marxtól: „De nemcsak a kereskedelem, hanem a kereskedelmi tőke is régebbi a tőkés termelési módnál, valójában a tőkének történelmileg legrégebbi szabad létezési módja.”¹³ Igen határozottan inszisztál a kapitál és a kapitalizmus megkülönböztetésén.

A második kérdés: vajon a XVI. században csakugyan kapitalizmus volt-e Dél-Amerikában, miként Frank állítja? Laclau ismét nemmel válaszol, arra hivatkozva, hogy a termelő tevékenység alapformái akkor még Dél-Amerikában is, Európában is a feudális függéshez és a céhekhez igazodtak, s bár a kereskedelmi tőke óriásira növekedett, mégis az a döntő tény, hogy ez a tőke nem a kapitalista termelési viszonyok szülte értéktöbblet felhalmozásából származik. Rámutat, hogy Frank ott, ahol azt bizonygatja, hogy a XVI. században Európában kezdődő gazdasági expanzió tőkés jellegű volt, pontatlanul idézi Marxot. „A világgerkedelem és a világgpiac nyitják meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét”,¹⁴ írja Marx, Frank viszont a tőke (kapitál) szó helyett kapitalizmust látott bele az idézetbe, s úgy is idézte. Laclau hivatkozik Eric Hobsbawn nézetére is, aki szintén úgy véli, hogy a kapitalizmus csupán a XVII. században kezdődött Európában.¹⁵ Laclau kijelenti, ha

¹² Laclau, i. m., angol nyelven a 33–34. lapon, szerb nyelven a 182. lapon.

¹³ Marx: *A tőke*, III. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 306. lap.

¹⁴ Marx: *A tőke*, I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 141. lap.

¹⁵ Laclau itt E. J. Hobsbawn *The Crisis of the 17th Century c., a Past and Present* c. folyóiratban megjelent tanulmányára hivatkozik, 1954. május, 41. lap.

az európai metropolisokban a XVI. században a kapitalizmus általánosan elterjedt lett volna, méltán következtethetnénk, hogy „Erzsébet királyné Angliája és a reneszánsz korabeli Franciaország már a szocializmusra érett volt.”¹⁶

A harmadik kérdés a gyarmatosítás korabeli dél-amerikai földművelésben kialakult gazdasági viszonyok jellegére vonatkozik. Laclau tagadja Frank felfogásának helyességét, aki e viszonyokat kapitalistának nevezi. Empirikus adatokra hivatkozva bizonygatja, hogy a gyarmati kor mexikói, perui, bolíviai, guatemalai földművesei saját termelőeszközökkel dolgoztak, s idővel egyre nagyobb gazdaságon kívüli kényszernek voltak kitéve. Nyugat-India ültetvényein rabszolgai termelési mód uralkodott, illetve a termelés a rabság álcázott formáin és kényszermunkán alapult. Egyedül Argentína és Uruguay pampáin, ahol nem voltak őslakosok, a bevándorlók kezdetől fogva kapitalista viszonyokat teremtettek, de ez nem a XVI. században, hanem jóval később történt.

Laclau a chilei inquilinók helyzetét még a XIX. századra vonatkozólag is a következőképpen írja le: „A parasztok jövedelme kisebb volt a munkások és a napszámosok jövedelmétől. Téves volna e körülményben a falusi proletariátus megjelenését látni. Ha így állt volna a dolog, az inquilinók megélhetési lehetőségének túlnyomórészt a munkabérből kellett volna származnia. Viszont minden jel arra vall, hogy a munkabér, ellenkezőleg, csupán a bérleten alapuló gazdaság egyik alárendelt eleme volt. Más szóval, itt meghatározott kötelezettségeknek alávetett paraszttal van dolgunk, nem pedig mezőgazdasági bérmunkásokkal, akik keresetüket a szokásos kedvezményekkel és egy darab földdel egészítik ki.”¹⁷

Ennek alapján Laclau megállapítja, hogy a latin-amerikai földművelésben az elmúlt századokban praekapitalista viszonyok uralkodtak, de ez nem volt akadálya, hogy terményeikkel a világpiac vérkeringésébe bekapcsolódjanak, ellenkezőleg, a világpiaci kereslet növekedése a termelés növelésére és arra serkentette a földesurakat, hogy a parasztokból még nagyobb munkatöbbletet sajtoljanak ki, úgyhogy a külső piac korántsem gyengítette a feudalizmust, hovatovább e piac hatására a feudalizmus erőre kapott, akárcsak Kelet-Európában az úgynevezett második jobbagység idején. A mai helyzetről Laclau-nak ez a véleménye: „Nehéz megmondani, hol tart a parasztok proletarizálódása egy-egy vidéken (nem áll rendelkezésünkre elég tanulmány), de vitathatatlan, hogy ez a folyamat még korántsem fejeződött be, illetve a félféudalista

¹⁶ Laclau, i. m., angol nyelven a 30. lapon, szerb nyelven a 177. lapon.

¹⁷ Laclau, i. m., angolul a 31. lapon, szerbül a 178–179. lapon. Laclau Frank elemzéséből vett példákhoz fűzi itt saját értelmezését, és lábjegyzetben hivatkozik Juan Martínez Alier közöletlen kéziratára, aki a perui felföld haciendáin uralkodó viszonyok feltárása révén világítja meg a kistermelői irányultságú földművesek és a proletarizált földmunkások társadalmi mozgalmi közötti különbséget, felfedve a termelési mód valóságos jellegét.

viszonyok még mindig lényeges jellemzői a latin-amerikai falunak.”¹⁸ Aztán még nyomatékosan hozzáteszi: „Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amely e vitában alapvető félreértést okoz: azt állítani, hogy az agrár szektorban a termelési viszonyok feudálisak, egyáltalán nem jelenti a dualista tézis támogatását.”¹⁹

A negyedik kérdés erre vonatkozik: ha már a dél-amerikai társadalmakkal kapcsolatban a dualista felfogás is, mely szerint mindegyik társadalomban párhuzamosan két szektor van, feudális és kapitalista, de semmi kapcsolat közöttük, meg a Frank-féle felfogás is, amely szerint a kezdetektől napjainkig tőkés rendszerrel van dolgunk, tudományosan elfogadhatatlan, akkor voltaképpen milyen társadalmakkal van dolgunk?

Laclau az említett elképzelésekkel szemben bizonyítottan látja, hogy a dél-amerikai társadalmakban napjainkban tőkés és feudális termelési mód is fellelhető, de nem egymástól elválasztva, hanem minden egyes társadalomban olyan szoros, funkcionális összefüggésben, mely bizonyos értelemben egységes gazdasági szerkezetet eredményez. Ezért történhetett, hogy a tőkés vállalkozók profitnövelési igyekezete a jobbágyok fokozottabb kizsákmányolását és a feudális viszonyok erősödését eredményezte. Az ilyen esetekben tehát nyilvánvaló, hogy az egyik szektor korszerűsége funkcionálisan kapcsolódik a másik szektor elmaradottságához, s ilyen értelemben ez a szerkezet egybehangoltan, egységesen működik.

Ezen a ponton közölte Laclau saját elképzelésének lényegét, azt, hogy vannak társadalmak, amelyekben több termelési mód funkcionálisan együvé artikulálódik. Később, miként mondtuk, a francia gazdasági antropológusok, gyakorlati kutatásaik során, ezt részletesen kidolgozták. Mielőtt azonban Laclau elképzelésének lényegét részleteznénk, folytatjuk Laclau felfogásának vázolását még két fontos kérdéssel kapcsolatban.

Az ötödik kérdés a metropolisok és a periféria közötti függés létrejöttének oka és annak szakaszai. Laclau szerint Frank leírja, miként vannak a fejlődő országok fokozott kizsákmányolás révén bekapcsolva meghatározott metropolis országok expanziós folyamataiba, de nem nevezi meg azokat a törvényszerűségeket, amelyek ennek bekövetkeztét szükségessé teszik. Szerinte Frank ezt nem is teheti, mégpedig azért, mert a kapitalizmust túlságosan szélesen fogja fel, s az általánosítás azon szintjén nem is lehet ilyen törvényszerűségeket. Bár nyomatékosan kijelenti, hogy „a függőség gyökereit a konkrét termelési módokban”²⁰ kell keresni, voltaképpen a gazdasági rendszer működésében látja annak okát. Így például kijelenti, hogy „a metropolis országok domináns gazdasági szerkezete vezet a merkantilizmus korában a fejletlenséghez,”²¹ a liberális kapitalizmus korára nézve ugyancsak a gazdasági rendszer — nem pedig

¹⁸ Laclau, i. m., angolul a 31. lapon, szerbül a 179—180. lapon.

¹⁹ Laclau, i. m., angolul a 31. lapon, szerbül a 180. lapon.

²⁰ Laclau, i. m., angolul a 34. lapon, szerbül a 183. lapon.

²¹ Laclau, i. m., angolul a 35. lapon, szerbül a 184. lapon.

a termelési mód — működésében keresi a fejletlenség okát. Mint látni fogjuk, ennek oka a gazdasági rendszer és a termelési mód közötti viszony sajátos felfogása. A fentiek alapján véli megállapíthatni a gazdasági függőség fázisait is, függősegen természetesen azt értve, hogy egy társadalom vagy egy vidék folyamatosan kisajátítja egy másik társadalom vagy vidék gazdasági többletének jelentős részét.

Laclau szerint empirikus adatok tanulmányozása azt mutatja, hogy a középkorban Nyugat-Európa egyenlőtlen cserét folytatott a Közel-Kélttel. Szíriában például hosszú időszakon át az árak változatlanok voltak, Nyugat-Európában azonban ugyanabban az időszakban folyamatosan növekedtek. Ezen a csatornán át jelentős kereskedelmi tőke halmozódott fel Nyugat-Európában, de korántsem vezetett a bérviszonyok elterjedéséhez a termelés szférájában. A merkantilizmus korában bekövetkezett európai expanzió voltaképpen ugyanennek a folyamatnak világméretre való kiterjesztése. Az európai metropolisokban megállapították a tengerentúli gyarmatországok terményeinek és termékeinek felvásárlási árát, a nagy kereslet az ottani vállalkozókat a termelés fokozására, az árak betartása pedig a gazdaságon kívüli kényszer, tehát a feudális függőség fokozására serkentette. Ez csökkentette a belső piac növekedésének lehetőségét, és lelassította a társadalmi differenciálódás folyamatát a „szabad” munkások elszaporodása irányában, amiből jól látszik, hogy a még feudális Európában a kereskedelmi tőke okozta expanzió törvényszerűen fejletlenséget eredményezett a periféria országaiban.

Laclau szerint azonban a tőkés termelési mód kialakulása egészen más gazdasági törvényszerűségektől teszi függővé az európai expanziót, mint amelyekre a feudális Európában a kereskedelmi tőke támaszkodott. Emlékeztet rá, hogy a tőkés rendszer egészének alapvető mozgatóereje a tőkefelhalmozás folyamata. Mármost, milyen törvényszerűségekhöz igazodik ez a folyamat? Ismeretes a profitráta süllyedő tendenciájának törvényszerűsége és annak negatív hatása a tőkefelhalmozásra. Ha bizonyítható volna, hogy a metropolis országokban létrejövő akkumulációnak és expanzióképességnek múlhatatlan feltétele éppenséggel a tőkés előtti termelési viszonyoknak a periféria országaiban való fenntartása, bizonyosak volnánk a függés strukturális megléte felől, de világosabb képet nyerhetnénk a két termelési mód artikulációjának formáiról is. Laclau szerint ez a kérdés nincs kielégítő módon empirikusan kivizsgálva, a rendelkezésre álló adatok legfeljebb azt teszik lehetővé, hogy hipotézis formájában egy elméleti modellt állítsunk fel.

Laclau ezt a modellt tüstént fel is válaszolja, és valószínűsíti, hogy a tőkés világrendszer perifériáján levő vállalatok túlfűtött kizsákmányolással — gazdaságon kívüli kényszert alkalmazva — kulcsszerepet játszanak azon negatív effektusok leküzdésében, amelyek a metropolis államok fejlett iparágaiban a tőke szerves összetételének folytonos növekedése következtében a profitráta-átlag csökkenésének tendenciáját ered-

ményezik. Ha csakugyan így van, akkor a kapitalizmus korában is törvénytörő a metropolisok és a periféria közötti függés, vagyis e viszonylatban a fejlődés fejletlenséget eredményez. Ez természetesen azt jelenti, hogy a tőkés gazdasági rendszer működése törvénytörően megkívánja a tőkés termelési módnak más tőkés előtti termelési móddal való artikulációját a világrendszer periferiáján.

Ezzel szemben Laclau kategorikus arra nézve, hogy amennyiben ezek a feltételek fennálltak is a múltban, ma már kétségtelenül alaposan módosultak. A monopolkapitalizmus korszakában bekövetkezett óriási termelékenységnövekedés miatt egyfelől nem gazdaságosabbé a közvetlen termelő praekapitalista kizsákmányolási módja, másfelől az invesztálás intenzívebbé vált a metropolis országokban, ahol a tudás is koncentrálnálódik, a periférián pedig átirányult csupán az úgynevezett stratégiai jelentőségű anyagok (pl. kőolaj) termelésére. „A metropolisok és a periféria közötti viszony — hadd használjuk Frank terminusait — többé már nem a függőség viszonya, hanem minden egyes esetben a függés egészen meghatározott válfaja alakul ki”,²² írja Laclau. Vagyis csupán ez a *sajátos* függési viszony, nem pedig *általános* függési viszony áll fenn.

Ehhez még hozzátesszi: „Ha visszatérünk a ,feudalizmus vagy kapitalizmus’ témájának szentelt vitára, gondolom, most már világos, hogy a részvevők folyton összetévesztenek két fogalmat: a tőkés termelési módot és a tőkés világrendszerben való részvételt. Úgy vélem, e két fogalom megkülönböztetése nem pusztán akadémikus vita kérdése, mert ha vázolt tézisem helyénvaló, úgy az lehetővé teszi, hogy a metropolisok és a szatelliták közötti viszony összességének jelentős aspektusait felfedjük.”²³

A hatodik kérdés: indokolt-e a polgári demokratikus forradalmat szorgalmazni, ha e forradalomnak a feudalizmus megszüntetése a feladata, holott Dél-Amerikában kezdettől fogva piaci gazdálkodás folyt. Emlékeztetünk ugyanis, hogy Frank szerint ez egyenlő a kapitalizmus fennállásával. Laclau rámutat, hogy Frank csak azért tekintheti a polgári demokratikus forradalmat feleslegesnek, mert a feudalizmust is, a kapitalizmust is tévesen értelmezi. Frank szerint a feudalizmus zárt önálló rendszer, amelybe még nem hatolt be a piaccgazdálkodás, Laclau azonban rámutat, hogy a marxisták nem a naturálgazdaságban látják a feudalizmus lényegét, így annak csökevényét sem, hanem a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásában, melynek segítségével a parasztok munkatöbbletének kisajátítása folyik. A gazdaságon kívüli kényszer alkalmazása folytán Dél-Amerikában lelassul a tőkés viszonyok terjedése a földművelésben, tehát a falu népének osztálytagolódása is. A marxisták

²² Laclau, i. m., angolul a 37. lapon, szerbül a 187. lapon.

²³ Laclau, i. m., angolul a 37–38. lapon, szerbül a 187. lapon.

szerint a polgári demokratikus forradalom e feudális csökevények eltüntetésére hivatott.

Laclau emlékeztet rá, hogy Lenin ezt a kérdést is érintette *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művében. A tőkés fejlődésnek a földművelésben való erősödését nem a piacra való termelés fokozásában látta, hanem a kulákparasztok és az agrárproletárok elszaporodásában. Minthogy Lenin az orosz polgárságot gyengének tartotta a polgári demokratikus forradalom végrehajtására, a proletariátust pedig kishátszámúnak, épp e parasztságnak tulajdonított döntő szerepet a leendő polgári demokratikus forradalom végrehajtásában, mármint a feudális maradványok megszüntetésében. Polgári demokratikus forradalomra pedig azért volt szükség Oroszországban, mert fennállt a veszély, hogy a cári rezsim hatalmilag oldja meg a monarchia keretében az agrárkérdést, s irányt vesz a tőkés fejlődésre, ez azonban a parasztságnak reakciós erővé formálását eredményezte volna, s a polgári demokratikus forradalom kérdését levette volna a napirendről. A bolszevikok ezért egyetértettek a polgári demokratikus forradalom szorgalmazásában. Csak Trockij és Parvuszt vélték úgy, hogy Oroszországban 1905-ben megvoltak a feltételek, hogy közvetlenül áttérjenek a szocializmusra. Laclau szerint azonban Frank elemzése, minthogy a feudalizmus és a kapitalizmus fogalmát tévesen használja, nem nyújt reális alapot arra, hogy megítéljük, vajon a polgári-demokratikus forradalomért való küzdelem konkrét dél-amerikai országokban helyénvaló-e vagy sem.

Ez volna tömören Laclau nevezetes vitája Frankkal. Hátramaradt még, hogy kifejtjük, miként értelmezi Laclau a termelési módot s miért vezeti be a gazdasági rendszer fogalmát. Mielőtt azonban tanulmányunk befejező részében erre rátérnénk, néhány szóval tájékoztatjuk az olvasót e vita további fejleményeiről. Robert Brenner híres tanulmányát²⁴ vesszük forrásul, melyben a szerző közli, hogy Laclau és mások bírálata után Frank, válasznak szánt nevezetes könyvében,²⁵ valamelyest változtatott korábbi álláspontján, figyelembe véve főként azt a két észrevételt, melyek szerint magyarázatra szorul, mi az oka annak, hogy a periféria elmaradott szektorainak a metropolis gazdasági rendszerébe kapcsolása folytán az akkumuláció egy része átömlik a metropolisba, meg hogy ezt az egész folyamatot kapcsolatba kell hozni a periféria osztály- és termelési struktúrájával. Brenner, tanulmányának jelentős részében, Frank újabb, kiegészített elképzelését vitatja el, s ilyen értelemben Laclau bírálata folytatja és mélyíti el.

²⁴ Robert Brenner: *The Origins of Capitalist Development, New Left Review* c. folyóirat, 104. szám, 1977. — Szerb nyelven: Izvori kapitalističkog razvoja: kritika neosmitovskog razvoja, *Treći program Radio Beograda* c. folyóirat, 40. szám, 1979., 187—259. lap.

²⁵ André Gunder Frank: *Lumpenbourgeoisie: Lumpendevelopment*, New York, 1972.

Brenner szerint most Frank azt állítja, hogy a latin-amerikai társadalmak fejletlensége meghatározott gyarmati osztályszerkezetből származó szuperkizsákmányolás következménye. „Minden más tényező másodrendű — idézi Brenner Frankot —, vagy levezethető e kizsákmányolás típusának alapvető kérdéséből.”²⁶ Felrója azonban Franknak, hogy ezt az osztálystruktúrát kizárólag gazdasági tényezőkből vezeti le, nevezetesen a világpiacon szükséglete következtében véli kialakulni, s nem veszi számításba, hogy a világpiacon konkrét társadalmakban való megjelenésekor ott már létezik meghatározott osztálystruktúra, úgyhogy a szuperkizsákmányolás viszonyainak bevezetését vagy be nem vezetését osztályharc dönti el, nem pedig közvetlenül a világpiacon mint gazdasági tényező, s nem is, például, a maximális profit elérésének gazdasági „szükséglete”. Kiemeli, maga a „szükséglet” megjelenése még nem vezet az osztályszerkezet megváltozásához; a „szükséglet” érvényesítéséért és annak megakadályozásáért vívott osztályharc kimenetele folytán változhatnak csak meg a termelési viszonyok, vele az osztályszerkezet is, e harc kimenetele pedig konkrét társadalmakban más-más eredménnyel jár.

Frank felfogását illusztrálendő, Brenner a következő kitételezt idézi tőle: „A gyarmati osztálystruktúra egy, a Latin-Amerikában bevezetett, szuperkizsákmányoláson alapuló és a metropolistól függő kiviteli gazdaság terméke, mely gátat vetett a belső piac fejlődésének, és kialakította a lumpentőkés osztály (nyersanyagtermelők és exportőrök) gazdasági érdekeit. Ezek az érdekek, visszahatva, a fejletlenség politikáját, avagy a lumpen-fejlődés politikáját eredményezték a gazdaság egészére vonatkozólag.”²⁷

Brenner az ugyanazon célért folyó osztályharc más-más kimenetelét, az osztálystruktúra ebből származó különböző alakulását és a vele kapcsolatos eltérő fejlődési perspektívát Barbados, Virginia és Pennsylvania esetével illusztrálta. Barbadosról a fehér farmerek, minthogy még nem eresztettek gyökeret, letelepülésük után rövid időn belül átköltöztek a szárazföldre, s lehetővé tették az ültetvények terjeszkedését és a rabmunka bevezetését. Virginiában a fehér szolgák véres lázadások sorozatával küzdöttek a rabmunka bevezetése ellen; az ültetvényeseknek mindaddig semmivel sem sikerült megakadályozniuk a kisbirtok terjeszkedését, amíg a munkapiacra meg nem jelentek az afrikai rabszolgák. Pennsylvániában nem sikerült az ültetvényeseknek a kisfarmerek rovására terjeszkedniük; idővel a kisfarmerek gabona-árutermelővé váltak, soraikból emelkedtek ki később a tőkés iparosodás helyi hordozói.

Összegezve álláspontját, Brenner rámutat, hogy Frank a dogmatikus marxista fejlődélmélet ellen úgy küzdött, hogy azt csak fonákjára fordította, de túl nem haladta, s Laclau szellemében rámutatott: „Tehát Frank — és eszmetársai, mint Wallerstein — követték ellenfeleiket ab-

²⁶ Robert Brenner, i. m., szerb nyelven, 248. lap.

²⁷ Robert Brenner, i. m., szerb nyelven, 248. lap.

ban, hogy a fejlődés és fejletlenség forrásait pontról pontra a tőkés expanzió absztrakt folyamataiban látták, s akárcsak ellenfeleiknek, nékik sem sikerült megnevezniük egy külön, történelmileg kialakult osztály-szerkezetet, amely magukat e folyamatokat létrehozta, és amely meghatározta azok alapvető jellegét. Ezért nem sikerült figyelmüket a munka termelékenységére, mint a gazdasági fejlődés lényegére, kulcsára összpontosítani. Nem állapították meg, hogy a munka termelékenysége — mely visszahatásában, lényegi módon kötődik a termelés és a többlet kiszípolozásának történelmileg sajátos osztályszerkezetéhez — mily mértékben terméke piactól független meghatározóknak. Ezért nem látták, hogy egy egész korszak fejlődési vagy nem fejlődési modellje mily mértékben függ az osztályformáció vagy osztályharc sajátos folyamatainak eredményétől.”²⁸

III.

Ezek után magától értetődik, hogy Laclau-nak közelebről meg kellett határoznia, mit tekint termelési módnak. Meg is tette, méghozzá a következőképpen: „Termelési módon a társadalmi termelőerők és a termelési viszonyok integrált komplexumát értjük, mely a termelőeszközök feletti tulajdon meghatározott típusával van összefüggésben. Az összes termelési viszonyok közül lényegesnek azokat tartjuk, amelyek a termelőeszközök feletti tulajdonnal kapcsolatosak; ezt azért tesszük, mert ezek a viszonyok határozzák meg a gazdasági többlet folyamatainak alakzatát és a munkamegosztás valóságos fokát, melyek — a maguk részéről — alapul szolgálnak a termelőerők sajátos terjeszkedési képességéhez. A termelőerők szintje és növelésének ritmusa pedig a gazdasági többlet rendeltetésétől függ. Ezért termelési módnak 1. a termelőerők feletti tulajdon meghatározott típusa; 2. a gazdasági többlet kisajátításának meghatározott alakzata; 3. a munkamegosztás meghatározott fejlődési foka; 4. a termelőerők meghatározott fejlődési szintje logikus és egymás között koordinált artikulációját tekintjük. Ez nem izolált „összetevők” egyszerű leírásos felsorolása, hanem kölcsönös összefüggéssel meghatározott totalitás. Ennek a totalitásnak a döntő eleme a termelőeszközök feletti tulajdon.”²⁹

Idéjében mondjuk: Laclau szövegében az artikuláció szó csupán két helyen fordul elő; tartalmilag az imént idézett helyen a teljettebb. Laclau csupán egy-egy kurta utalásra szorítkozik a termelési mód elemei közötti összefüggéssel, annak meghatározóival kapcsolatban; szavai valamelyest kinyilatkozásszerűen hatnak, mert elhagyta az ilyen alkalmakkor szokásos okfejtést és érvelést. Ennek az az oka, hogy a termelési módra vonatkozó iménti sorok Laclau-nak csupán egy korábbi, egy Buenos

²⁸ Robert Brenner, i. m., szerb nyelven, 257—258. lap.

²⁹ Laclau, i. m., angolul a 33. lapon, szerbül a 181—182. lapon.

Aires-i kuratóriusz kiadásában megjelent műve igen tömör foglalatát képezik.³⁰ E mű hozzáférhetetlen számunkra. Annyi mindenesetre e foglalatból is kihámozható, hogy Laclau a termelési módot voltaképpen — szűk keretek közé szorítva — a munkatöbblet létrehozásának és felhasználásának módjaként fogja fel, s ha számításba vesszük, hogy „integrált komplexumnak”, „logikus és egymás között koordinált artikulációnak”, „kölcsonös összefüggéssel meghatározott totalitásnak” tekintti, levonhatjuk a következtetést, hogy önmagában megálló struktúráját, önmaga determinálta zárt minitotalitást lát benne. Ebben a minitotalitásban a „kölcsonös összefüggés” nyilván alárendelt és korlátozott szerepet játszik, ugyanis „döntő elem” létezik benne, nevezetesen „a termelőszközök feletti tulajdon”, melyre eszerint nyilván „a koordinált artikuláció” végzésének szerepe is hárul.

Laclau meghatározása tehát abba a csoportba tartozik, amely szerint a termelési módot, Marx felfogása szerint a gazdasági alapot, egy, a jogi felépítmény felől megközelített „gazdasági” összetevő, nevezetesen a tulajdonviszonyok határozzák meg. Tehát a minitotalitást egy rajta kívülre átnyúló, illetve kívülről beható „összetevővel” definiálja. Később majd látni fogjuk, hogy ez bizonyos nehézségekhez vezet.

Hívjuk fel a figyelmet még arra, hogy a termelési módot Laclau négy elemre építi; vele szemben Tőkei három elemmel, Balibar pedig öt elemmel dolgozik. Felfogása Balibaréra emlékeztet; noha nem beszél a termelési mód elemeinek olyan értelmű „kombinációjáról”, mint Balibar, az elemek afféle minitotalitásként felfogott artikulációja Balibaréhoz hasonlóan kezelhető struktúrárt ad. Jelentős különbség azonban, hogy míg Tőkei felfogása szerint a termelési mód „elemei” emberek és dolgok, vagyis szubjektumok,³¹ a közöttük levő viszonyok pedig csak a termelési mód „működése” által adódnak, addig Laclau elképzelése szerint az elemek maguk a meghatározott viszonyok, a szubjektumok megnevezése viszont elmarad. Mintha a viszonyok volnának számára döntőek, nem pedig az emberek, e viszonyok hordozói, akik e dinamikusnak látszó termelési módnak eleve alá vannak vetve. Ezzel szemben Balibar elemei emberek és viszonyok vegyesen.³² Viszont Balibar felhívja a figyelmet a következőkre: ha olyan „történelemszemléletet kívánunk megalkotni, mely termelési módok sorozatából áll”,³³ s számításba vesszük, hogy a termelési módok — lévén önmagukat megőrző struktúrák — eleve stati-

³⁰ A szerző *Feudalism and Capitalism as Categories of Historical analysis* c. munkájáról van szó, mely az Institute Torcuato Di Tella intézet belső használatra készült kiadványaként jelent meg Buenos Airesben, 1968-ban.

³¹ Tőkei Ferenc: A társadalmi formák elméletéhez, in: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977., 9—170. lap. külön pedig az 58. lapon.

³² Louis Althusser, Etienne Balibar: *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb, 1975., 220—221. lap.

³³ Althusser, Balibar, i. m., 262. lap.

kusak, itt bizonyos elméleti *hiányosság* mutatkozik, tudniillik szükségünk van még egy fogalomra, mely a dinamikát s az egyik társadalmi módból a másikba való *átmenetet* biztosítja. Balibar szerint ezt a reprodukció fogalma nyújtja.³⁴ Követői nemegyszer ugyanilyen értelemben fejlődésméletről vagy átmenetről szóló elméletről beszélnek. Harold Wolpe, aszerint, hogy a termelési mód definíciója felöleli-e az átmenet folyamatait vagy sem, a termelési mód szűkebb vagy tágabb fogalmáról beszél, s közben kiemeli, hogy ez a distinkció voltaképpen Balibartól származik.³⁵

Balibar esetében a két fogalomra alighanem azért van szükség, mert strukturalista megfontolásból a hegelianus dialektika csökevényeként elveti azt az elképzelést, hogy egy fogalom tartalmazza önmagát és önmaga ellentétét is, vagyis hogy a termelési mód fogalma tartalmazza önmagát és azt is, amivé az illető termelési mód lesz. A dolog azonban nem pusztán bizonyos dialektikus ellentétek elfogadásához vagy elvetéséhez fűződik. Cesare Luporini szerint is, aki a dialektikus gondolkodásmód kiváló művelője, a történelmi fejlődésben egymást követő társadalmi formációk közötti lényegbeli különbséget az az *átmenet* képezi és biztosítja, mely akkor következik be, amikor egy meghatározott termelés a korábbi helyett domináló szerepre tesz, s ezáltal kitermeli a maga hozta termelési viszonyt.³⁶ Ez egyúttal átmenet az egyik gazdasági kategória dominálásáról a másikra. A tőke termelése így hozta meg a tőke-viszonyt. Arról, hogy Luporini miért ugrotta itt át a termelési módot, közvetlen kapcsolatot teremtve a termelési viszony és a társadalmi formáció között, majd más alkalommal szólunk. Itt elegendő azt kiemelnünk, hogy szinte általánosan elfogadott követelmény a termelési módmeghatározásokkal kapcsolatban számon kérni az átmenet megoldását.

Az hát a kérdés, vajon Laclau meghatározása a szűkebb vagy a tágabb értelemben vett meghatározások közé tartozik. Látni való, hogy Laclau a termelési mód elemei révén, melyeket viszonyként fogott fel, „a gazdasági többlet folyamatainak alakzatát” véli meghatározni, mert azt gondolja, azok „alapul szolgálnak a termelőerők sajtáságos terjeszkedési képességéhez”, s meggyőződése szerint „a gazdasági többlet rendeltetése”,

³⁴ Althusser, Balibar, i. m., 262—263. lap.

³⁵ Harold Wolpe: *Artikulacija načina proizvodnje, Marksizam u svetu* c. folyóirat, 1982., 1—2. szám, 36. lap. — Eredeti: Harold Wolpe: *The Articulation of Modes of Production*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980., Introduction, 1—43. lap.

³⁶ Cesare Luporini: *Zbilja i povijest: ekonomija i dijalektika u marksizmu*, in: *Dijalektika i marksizam*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1981., 205—207. lap. — Eredeti: *Dialettica e materialismo*, Riuniti, Roma, 1974.

mármint az így megszabott rendeltetése, meghatározza „a termelőerő szintjét és növelésének ritmusát”. Ezt véli felölelni termelési mód-meghatározásával. Kérdés tehát, hogy az általa adott elemek totalitásának működése révén elérhető-e az, amit elérni vél, s ha igen, akkor ez vajon magában foglalja-e az átmenetet is felölelő fejlődéskoncepciót.

Egyik kérdésre sem adhatunk világos választ. Látni véljük ugyanis Laclau igyekezetét, hogy termelési mód felfogásába belefoglalja nemcsak a tőkefelhalmozás folyamatait, hanem a termelőerők „elterjedésének” folyamatát és „ritmusát” is, és mi volna ez, ha nem embrionális fejlődésmélet? Sajnos azonban, ebben a szövegrészben túlságosan homályosan fogalmaz, s aligha ítéelhetjük meg félreérthetetlenül, meddig terjed a termelési mód fogalma s hol ér véget, mit ölel fel s mit nem, s vajon az adott elemek működésének hatóképessége betölti-e a fogalom szándékolt határait. Úgy véljük, Laclau igyekezett termelési mód fogalmába beépíteni a fejlődést biztosító folyamatot is, de nem látjuk, hogy az átmenetet jelentő folyamatot is közvetlenül felölelte volna vele. Így hát bizonyos fenntartással fogadjuk Harold Wolpe véleményét, miszerint Laclau megmaradt a termelési mód szűkebb fogalmánál.³⁷

Laclau azonban a termelési mód fogalma mellett nélkülözhetetlennek tartja a gazdasági rendszer fogalmát is.

„Másfelől a gazdasági rendszer — írja Laclau — a gazdaság különböző szektorainak vagy különböző termelő alapegységeinek kölcsönös viszonyát jelöli, akár regionális, akár nemzeti vagy világméretekben. Karl Marx *A tőke* első kötetében az értéktöbblet termelését és a tőkefelhalmozást elemezte, *a tőkés termelési módot* írta le. Amikor az I. és II. osztály közötti cserét elemzi, amikor olyan problémákat dolgoz fel, mint a járadék vagy a kereskedelmi profit keletkezése, a „gazdasági rendszert” írja le. A gazdasági rendszer, alkotóelemeként, felölelhet különböző termelési módokat, mindig azzal a feltétellel, hogy mint egészét definiáljuk, vagyis az elemekből és azokból a mozgástörvényekből induljunk ki, amelyek különböző megnyilatkozásainak egységét alkotják.”³⁸

Itt újabb támpontot kaptunk Laclau termelési módra vonatkozó felfogásának megítéléséhez; kételyeink támadtak, vajon Laclau a termelési mód vagy a gazdasági rendszer fogalmával kívánja-e felölelni a reprodukció és az átmenet folyamatait, vagy pedig a reprodukció folyamatát a termelési módba, az átmenetet viszont a gazdasági rendszerbe kívánja-e sorolni. De vajon elképzelhető-e olyan tőkés reprodukció, mely csak a meglévő keretek között folya, s nem tartalmazná egyúttal az átmenetet is, illetve: lehet-e, hogy az átmenet indítéka magán a reprodukción kívül esik? Vajon az átlagos profitráta süllyedő tendenciája, melyet Laclau annyiszor emleget, csupán a tőkés reprodukció törvényszerűsége-e, vagy kifejezi az átmenetet is? Másfelől, ha Laclau beleértette

³⁷ Harold Wolpe, i. m., 38. lap.

³⁸ Laclau, i. m., angolul 33. lap, szerbül 182. lap.

volna a termelési módba a reprodukció és az átmenet folyamatait is, ugyan miért lett volna szüksége a gazdasági rendszer fogalmára?

Vajon a gazdasági rendszer „mozgástörvényeit”, melyekről az utóbbi idézetben beszél, e rendszerben „egységbe” artikulálódott különböző termelési módok ugyancsak különböző fejlődéstörvényei határozzák-e meg, vagy a gazdasági rendszer tesz szert saját, autochton fejlődéstörvényre, amely maga alá rendeli a különböző termelési módok egyébként egymással összeférhetetlen fejlődéstörvényeit? Mert egyáltalában újabb „egység” — tőkés gazdasági rendszerré — artikulálódhatnak-e minden *külső kötőanyag* nélkül a zárt struktúráként, minitotalitásként felfogott feudális és tőkés termelési módok olyképpen, hogy saját fejlődéstörvényeik folyományaként alakuljon ki a tőkés gazdasági rendszer mozgástörvénye? Vagy ellenkezőleg, múlthatatlanul szükséges, hogy ez a tőkés gazdasági rendszer bizonyos *többlettel* — saját fejlődéstörvénnyel — rendelkezzen ahhoz, hogy a zárt struktúrájú, különböző termelési módokat egyáltalában felölelhesse, azaz artikulálja?

De van-e a gazdasági rendszer keretén *belül* kötőanyag szerepére alkalmas, a termelési módon *kívül* eső összetevő? Laclau szerint igen, mert noha a gazdasági rendszer elemeinek csupán a termelési módokat mondja, magát a rendszert a gazdasági szektorok és termelőegységek „kölcsonös viszonyaként” definiálja. Tehát a feudális és tőkés termelési módok jellegzetességei a termelőegységek és szektorok működésének szintjén jutnak kifejezésre, a gazdasági rendszer pedig nem más, mint ezek a más-más termelési módhoz igazodó termelési egységek és szektorok „kölcsonös viszonya”, mely — nem tudni, miért — mégis tőkés rendszer, nem pedig feudális, méghozzá nemzeti, regionális és világszinten egyaránt. S ha e tőkés gazdasági rendszer fejlődéstörvénye valóban az átlagos profitráta süllyedő tendenciája, meg kell nézni a közte és a tőkés termelési mód mozgástörvénye, nevezetesen a tőkefelhalmozás törvénye közötti összefüggést, egyúttal azonban a tőkés gazdasági rendszer fejlődéstörvénye meg a feudális termelési mód mozgástörvénye közötti viszonyt is — az artikuláció folyamatában.

Felbukkan, persze, az átmenet kérdése így is: ha a gazdasági rendszer fogalma öleli fel az átmenet folyamatait, vajon a termelési módokra vagy a gazdasági rendszerre vonatkozik-e ez az átmenet? S ha a gazdasági rendszerre, akkor vajon a történelem menete Laclau szerint a termelési módok vagy a gazdasági rendszerek egymást követő sorakozása?

Véleményünk szerint Laclau-nak nem sikerült megbirkóznia a problémával; egyértelmű válasz híján a reprodukció és az átmenet folyamatait felemás módon beépítette a termelési módba is meg a gazdasági rendszerbe is, és ezért nem sikerült világosan disztingválnia a két fogalom között sem. Elképzelésének egyik sarkalatos pontja tehát a termelési

mód és a gazdasági rendszer közötti viszony lett, ennek következetes kifejtésével pedig adósnak maradt.

Meg kell mondanunk azonban, hogy e viszonyra vonatkozólag napjainkban igen nagy nézetkülönbség van a tudósok között. Vannak, akik a termelési módot azonosítják a gazdasági rendszerrel, vagy a gazdasági rendszert a termelési mód folyamának, toldalékának, általa meghatározott bővítménynek, afféle mechanizmusnak tekintik. Vannak, akik a termelési módot csupán eljárásbeli módszernek tartják, s ezért csupán bizonyos kapcsolatot feltételeznek közöttük és a gazdasági rendszer között, az azonosságot tagadják.³⁹ Ismét mások az egész gazdasági rendszer specifikus ismérveivel definiálják a termelési módot.⁴⁰ Némelyek tehát közönséges terminus technikuskak tekintik, mások azonban a történelmi materializmus fogalomtárába sorolják, mint Laclau. Figyelemreméltó Maurice Godelier nézete is: „Mit ért Marx gazdasági rendszeren? Az anyagi javak specifikus termelési, forgalmi, elosztási és fogyasztási módjainak egy meghatározott kombinációját. Ebben a kombinációban a javak termelési módja játssza a domináns szerepét. Egy termelési mód két olyan struktúra kombinációja, amelyek nem vezethetők le egymásra: a termelőerőké és a termelési viszonyoké.”⁴¹ Érdemes felfigyelni: Godelier-nél a gazdasági rendszer azonos az öt alkotó termelési, forgalmi stb. módok kombinációjával, tehát e módok horizontális kapcsolata teszi magát a gazdasági rendszert. Nem emelkedik hierarchikusan a termelési, forgalmi stb. módok fölé.

Laclau-nál, miként már utaltunk rá, épp az ellenkezőjéről van szó. Ha ugyanis a gazdasági rendszer egyfelől a gazdaság szektorainak és

³⁹ Így vélekedik pl. G. A. Cohen: *Carl Marx's Theory of History*, Princeton University Press, Princeton, 1978., 79. lap. Idézi: Orthmayr Imre: A termelési mód nyomában, in: *Az élő Marx*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983., 58. lap.

⁴⁰ Immanuel Wallerstein: „Egy termelési mód mindig egy gazdaság jellegzetessége, egy gazdaságot pedig a termelőmunka hatékony, folytonos megosztása definiál... Sem a termelés individuális egységei, sem a politikai vagy kulturális entitások nem írhatók le termelési móddal rendelkezésként, hanem csak a gazdaságok.” Wallerstein: *Civilizations and Modes of Production: Conflict and Convergences, Theory and Society* c. folyóirat, 1978. január, 4. lap. Idézi Orthmayr Imre fent említett tanulmányában. — Ugyanez az elképzelés megtalálható Immanuel Wallerstein: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása* Elméleti áttekintés c. fejezetében, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983., 673—699. lap. Eredeti: *The Modern World-System*, Academic Press, New York, 1974. — Wallerstein elképzelésének tömör méltatása Szentcs Tamás fentebb már említett könyvében, valamint: Kiss Balázs: *Világ gazdaság-elméletek*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984., 163—176. lap. Különösen figyelemreméltó Robert Brenner idézett műve.

⁴¹ Maurice Godelier: *Sustav, struktura i proturječje u „Kapitalu”*, melynek eredetije a *Les Temps Modernes* c. párizsi folyóiratban jelent meg 1966 decemberében. In: Maurice Godelier: *Marksizmus i antropologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1982. Idézetünk a 224. lapon található. Eredeti: *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Maspéro, Paris, 1977.

termelőegységeinek kölcsönös viszonyát jelöli, másfelől a gazdasági rendszer konstitutív elemei a különböző termelési módok, akkor nyilvánvaló, hogy Laclau szerint egyfelől a gazdasági rendszer hierarchikusan maga alá rendeli a termelési módokat, másfelől pedig a termelési módok nem a gazdaság egészének szintjén, hanem a gazdasági szektorok és termelőegységek szintjén nyilatkoznak meg „konstitutív elemként”. Laclau következő kitétele is az imént említett nívókülönbségre enged következtetni: „Úgy vélem, ezen elméleti keretekben a függőség problémáját a termelési módok szintjére lehet helyezni.”⁴²

De min alapszik a gazdasági rendszer és az alá rendelt „konstitutív elemek” közötti viszony? Mi köti össze őket a gazdasági szektoron és termelőegységeken át történő működésükben?

„Visszatérve korábbi terminológiánkhoz — írja Laclau — azt állítjuk, hogy a tőkés rendszer — melynek szabályozó elvét a különböző vállalatok kölcsönhatásának gyümölcseként kialakuló átlagos profitráta képezi — saját meghatározásának szintjén különböző termelési módokat ölel fel. Ugyanis ha korábbi elmékedésünk irányvonala helyes, a rendszer növekedése a tőkefelhalmozástól függ. A felhalmozás üteme az átlagos profitrátától függ, e ráta szintje pedig a periferikus területeken fellelhető praeakapitalista viszonyok konszolidációjától és expanziójától.”⁴³

Az idézetet itt megszakítjuk; néhány észrevétel után majd folytatjuk. Mindenekelőtt: ne zavarjon bennünket Laclau közlése, miszerint a gazdasági rendszer „saját meghatározásának szintjén” öleli fel a termelési módokat. Ez csupán azt jelenti itt, hogy a gazdasági rendszer épp a termelési módok által definiálja magát; e két jelenség reális megjelenési szintjéből adódó egymás közti hierarchikus viszonyt fentebb már tisztáztuk. Itt most arra összpontosítjuk figyelmünket, mi köti össze a termelési módokat a gazdasági rendszerrel, egységes működésükben.

Laclau az iménti idézetben a gazdasági rendszer működésének kiindulópontjául a tőkefelhalmozás folyamatát nevezi meg. Emlékeztetünk viszont, hogy a termelési módon a munkatöbblet termelésének és felhasználásának módját érti, tehát a termelési mód fogalmába tartozó folyamat befejező szakasza fedi a gazdasági rendszer működésének kezdeti szakaszát. Ez elég nagy zavart okoz. A tőkefelhalmozás valóban az értéktöbblet (munkatöbblet) egy részének felhasználási módja, ez az egybefolyás tehát semmiképpen sem magyarázza meg a termelési mód és a gazdasági rendszer közötti, Laclau feltételezte viszonyt, ellenkezőleg, elmossa azt, egyúttal a gazdasági rendszert inkább meghatározott termelési mód folyamánaként, bővítményeként látatja, semmint különálló törvényszerűséggel rendelkező egészként. Ha pedig így van, természetesen kétségessé válik az is, vajon a termelési mód valóban szigorúan zárt struktúra-e olyan totalitás-e, amilyennek Laclau látja.

⁴² Laclau, i. m., angolul a 34. lapon, szerbül a 182. lapon.

⁴³ Laclau, i. m., angolul a 37. lapon, szerbül a 186. lapon.

Nem vagyunk egyedül azzal a véleményünkkel, hogy Laclau-nál a termelési mód és a gazdasági rendszer között nincs világos distinkció, azaz a fogalmak tartalma egybemosódik: Harold Wolpe ugyanezen a nézeten van. Harold Wolpe-nak előbb úgy tetszik, hogy Laclau szerint a gazdasági rendszer és fejlődéstörvényei között nem a termelési mód, hanem maga a gazdasági rendszer teremti meg az egységet.⁴⁴ Később idézi Laclau egy újabb tanulmányának kitételét, mely homlokegyenest ellenkezik e benyomással: „Áttérve a ‚tőkés világrendszer‘ taglalására, Laclau bizonygatja — írja Wolpe —, hogy ez a rendszer, oly mértékben (tőkés — M. N.), amilyen mértékben a tőkés termelési mód fejlődési törvényei azon fejlődés alaptörvényévé váltak, amelyek a rendszert mint egészet artikulálják.”⁴⁵ Eszerint a termelési mód fejlődéstörvénye szabja meg a gazdasági rendszer jellegét. Amikor azonban Wolpe elemzi Laclau termelési mód és gazdasági rendszer meghatározásának tartalmát, a két fogalom egybemosódása miatt képtelen a közöttük lévő viszonyt világosan értelmezni. „Láthatjuk — írja Wolpe —, hogy a profitráta Marx elemzésében nagymértékben függ az I. és II. osztály közötti viszonytól mind a relatív érték-többlet termelésének folyamatában, mind az általános profitráta kialakulásánál. Laclau szerint ez a folyamat, miként már korábban említettük, a ‚gazdasági rendszer‘ körébe tartozik. Valójában a tőkés termelési mód fejlődéstörvénye a profitráta ingadozása... Ezért a tőkés termelési mód és a tőkés gazdasági rendszer közötti distinkció itt egyszerűen eltűnik.”⁴⁶

Megkíséreljük e problémát más oldalról is megvilágítani. Ha a termelési mód csupán a munkatöbblet (terménytöbblet, érték-többlet) létrehozásának módja volna, nem pedig felhasználásának módja is, ha tehát a munkatöbblet felhasználásának módja kizárólag a gazdasági rendszer folyamataiba tartoznak, érthető volna, hogy a tőkés gazdasági rendszer tőkévé változtathatja nemcsak a tőkés termelési móddal előteremtett érték-többlet egy részét (eredetileg is ez volt a rendeltetése), hanem a feudális termelési móddal előteremtett terménytöbblet értékének egy részét is (amelynek eredetileg más lett volna a rendeltetése). A termelési mód azonban nem lehet *csupán* a munkatöbblet létrehozásának módja; ha a tőkés gazdasági rendszer *egyképpen* tőkévé változtathatná a bármely termelési móddal előteremtett munkatöbbletet, felmerülne a kérdés, vajon elvben fennállhat-e a tőkés gazdasági rendszer még tőkés termelési mód nélkül is. E kérdésnek a történelmi materializmus szintjén felbukkanó implikációi: miként fest a tőkés termelési mód és a tőkés gazdasági rendszer történelmi kialakulása közötti viszony, s vajon melyik létének milyen szerepe van a történelmi folyamat korszakainak kialakulásában?

⁴⁴ Harold Wolpe, i. m., 40. lap.

⁴⁵ Harold Wolpe, i. m., 43. lap.

⁴⁶ Harold Wolpe, i. m., 42. lap.

Nézetünk szerint a hiba Laclau azon felfogásából (vagy csak pontatlan megfogalmazásából?) származik, mely szerint *bármely* gazdasági rendszer szerves egészként való működését bármely termelési módok artikulációja lehetővé teszi, vagyis egy-egy gazdasági rendszeren belül *minden* termelési módnak a helye és a szerepe azonos. Ez aligha lehetséges. Megoldás csak a laclau-i elképzelés módosulása esetén kínálkozik: ha a tőkés gazdasági rendszert a tőkés termelési módra épülőnek fogjuk fel, meghagyva, hogy e rendszer bizonyos körülmények között funkcionálisan magába olvaszthat más termelési módokat is, és ha közben kidolgozzuk, milyen helyet foglalhat el és milyen szerepet tölthet be a tőkés gazdasági rendszeren belül a tőkés termelési mód s milyent a többi termelési módok. Ez például azt jelentheti, hogy a termelési módot — mindegyiket — a munkatöbblet előállításának és felhasználásának módjaként fogjuk ugyan fel, de a tőkés gazdasági rendszerben a nem tőkés termelési módok esetében a munkatöbblet *felhasználása* során funkcióváltás történik.

Magyarán: a feudális vagy bármely más termelési móddal előteremtett munkatöbblet értékének egy részét, eredeti felhasználási módjától eltérően, tőkésítik. Ez azonban azért lehetséges, mert a domináló tőkés termelési móddal előteremtett értéktöbbletet eredeti felhasználási módja szerint alkalmazva működtetik a gazdasági rendszert, s képessé teszik más termelési módok munkatöbbletének tőkésítésére is, természetesen a tőkés termelési mód fenntartása érdekében. Továbbmenve, nincs kizárva, hogy figyelmes kutatás kimutatná, a termelési módok nem feszesen zárt struktúrák; talán kiderülne az is, hogy a tőkés termelési mód és a tőkés gazdasági rendszer közötti viszonyt leginkább az egyazon fogalom szűkebb és tágabb tartalma közötti összefüggés fedi, s érthetővé válna, hogy a tőkés gazdasági rendszerben miért alárendelt más termelési módok szerepe.

Az itt vázolt viszony értelmében a tőkés termelési mód meghatározza a tőkés gazdasági rendszer jellegét és működését, beleértve más termelési módoknak e rendszerbe kapcsolását is. Amennyiben ez nem volna elégtető, csak a gazdasági szektorok közötti viszony olvaszthatja be a gazdasági rendszerbe a különböző, alapjában véve konzervált termelési módokat, de adások maradnának a magyarázattal, miként jött létre a tőkés termelési módtól *függetlenül* a tőkés gazdasági rendszer, hogy *egyként* ölelhesse fel a feudális és tőkés termelési módot is, meg azzal a magyarázattal is, ha már a tőkés gazdasági rendszer autochton módon adva van, mi értelme az általa felölelt és artikulált, csupán azonos szerepet játszó termelési módok megkülönböztetésének. Ha az első eset áll fenn, a termelési módok és a gazdasági rendszer közötti viszonyban döntő szerep meghatározott termelési módnak jut, ha az² utóbbi eset mellett tesszük le a garast, a gazdasági rendszer a meghatározó tényező minden termelési mód felett.

Most már folytathatjuk a fentebb megszakított idézetet.

„Az alacsony fogyasztást hangoztató elmélet nagy fogyatékosága abból fakad — írja Laclau —, hogy a külső expanziót a piacok nyomására való válasznak tekintik; ezek az elméletek nem vesznek tudomást a döntő tényről, hogy a gyarmati kizsákmányolás, elősegítve az átlagos profitráta növekedését, biztosítja a rendszer arra való képességét, hogy ne csak a realizálás, hanem az investálás terén is expanziót végezzen.”⁴⁷

Laclau itt is, tanulmányának más részeiben is érvekkel mutatott rá, miként kapcsolódnak be a perifériák praekapitalista termelési módon alapuló gazdaságszegmentumai a metropolisok gazdasági rendszerébe. De magáról a tőkés gazdasági rendszerről korábbi idézetünkben azt állítja, hogy regionális, nemzeti és világszinten egyaránt konstituálódik.

Ezzel kapcsolatban bizonyos fenntartásaink vannak. Mert akármilyen meggyőző is Laclau, midőn bemutatja, hogy konkrét metropolisok tőkés gazdasági rendszere miként s miért integrálja meghatározott perifériák maradi szektorait, ezzel még nem bizonyítja azt is, hogy létezik tőkés gazdasági világrendszer, vagyis hogy minden metropolis és minden periféria között reálisan kialakult egy olyan egység, amilyent Laclau a „gazdasági rendszernek” általában tulajdonít. Hasonlóképpen, ha a perifériák maradi szektora integrálva is van a metropolis gazdasági rendszerébe, sőt ha integrálva volna egy feltételezett tőkés gazdasági világrendszerbe is, még mindig nem jelenti, hogy nemzeti szinten is reálisan létezik egy ugyanolyan „egységet” képező gazdasági rendszer, s még ha létezik is, nem jelenti, hogy a maradi szektor a „saját” nemzeti tőkés gazdasági rendszerébe is éppúgy *integrálva* van, vagy *éppúgy* van integrálva, mint a metropolis gazdasági rendszerébe. Laclau csak az előbbit bizonyította, az utóbbit nem.

Természetesen, minden nemzeti államban empirikusan létezik bizonyos gazdasági „rendszer”, de korántsem biztos, hogy ez olyan szerves „egységet” alkot-e, mint amilyennek Laclau definiálta a maga gazdasági rendszerét. Hovatovább egy empirikus nemzeti tőkés gazdasági „rendszer” a perifériákon elvben mutathat duális szerkezetet is, attól eltekintve, hogy maradi szektora szervesen integrálva van a metropolis tőkés gazdasági rendszerébe. Ez vonatkozik a dél-amerikai társadalmakra is. Efelett Laclau, úgy látszik, átsiklik. Pedig nyilván lehetnek rendszerek és „rendszerek”. Az elvonatkoztatási szint mellett minden azon múlik, milyen integrációt képez a feltételezett tőkés gazdasági világrendszer, mi teszi alkotórészeit, vajon az alkotórészek azonos szerkezetűek-e, mint az egész vagy sem, s vajon a nemzeti állam szintjén milyen összetartozó vagy össze nem tartozó gazdasági szegmentumok ölelhetők fel ebből a világrendszerből.

A problémát talán Immanuel Wallerstein elképzelésének vázolásával

⁴⁷ Laclau, i. m., angolul a 37. lapon, szerbül a 186. lapon.

is megvilágíthatjuk. Mint ismeretes, Wallerstein szerint a tőkés termelési mód mint gazdasági világrendszer alakult ki, ami azt jelenti, hogy a társadalom — a kutatási alapegység — világszinten konstituálódott. Nemzeti szinten nem képződik társadalom, tehát nemzeti szinten gazdasági rendszer sincs mint önálló egész. De a tőkés gazdasági világrendszer nem kapcsolódik kapitalista politikai világrendszerhez sem. Az a sajátossága, hogy csak nemzeti szinten konstituált politikai rendszerekhez kapcsolódik, illetve nemzeti és regionális szinten képződött kulturális rendszerekhez. Politikai rendszer kialakulása tehát nem igényli a társadalom meglétét; az állam az, amihez kötődik.⁴⁸

Ez alkalommal nem méltatjuk Wallerstein nézeteit, de az olvasó figyelmébe ajánljuk Wallerstein azon megfontolásait, amelyek szerint a tőkés gazdasági világrendszer konstituálása összeférhetetlen ugyanolyan természetű egészet képező tőkés gazdasági rendszerek kialakulásával nemzeti vagy regionális szinteken, mint ahogy azt Laclau elképzei.

Van azonban még egy dolog, amelyről szólnunk kell. Laclau a történelmi materializmus szintjén bevezette a gazdasági rendszer sok ellenvetést kiváltó fogalmát, ugyanakkor teljesen mellőzte a társadalmi formációét, amely Lenin intervenciója után mégiscsak közkeletűvé vált.⁴⁹ Pedig Laclau két nyomós okot is találhatott volna a társadalmi formáció fogalmának alkalmazására: először azt, hogy a társadalmi formáció is lehetővé teszi két vagy több termelési mód artikulációját a gazdasági alap keretében, másodsor azt, hogy Laclau a termelési mód döntő elemeként a termelőeszközök feletti tulajdonjogot nevezte meg, tehát — miként már mondtuk — a döntő elemet a politikai-jogi „felépítmény” felől közelítette meg. Márpedig mind a gazdasági alapot, mind a teljes „felépítményt” csupán a társadalmi formáció fogalma öleli fel, tehát a kettejük közötti viszonyt is csak általa tisztázhatjuk. Minthogy Laclau az épp tárgyalt tanulmányban teljesen mellőzte a társadalmi formáció fogalmát, voltaképpen a termelési mód általa adott meghatározásának kielégítő magyarázatával is adósunk maradt.

Egy nemrégii könyvében Laclau mégis kitért a társadalmi formáció

⁴⁸ Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1983., 273—699. lap.

⁴⁹ Mindenekelőtt Lenin *Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?* c., 1894-beli művére gondolunk. *Lenin művei*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957., I. kötetben található, a 125—348. lapon. — Alkalomadtán külön tanulmányban foglalkozunk majd Lenin témánkba vágó nézeteivel. — Felhívjuk a figyelmet, hogy Emilio Sereni *De Marx à Lenine: La catégorie de Formation économique et sociale* c. tanulmányával, mely a *La Pensée*, Paris, 1971. októberi számában jelent meg, nevezetes vitát váltott ki a marxisták között. Szerbül: Emilio Sereni: *Od Marksa do Lenjina: kategorija ekonomske društvene formacije, Marksizam u svetu* c. folyóirat, Beograd, 1974. december, 121—171. lap. E vita során Cesare Luporini több tanulmányában figyelemreméltó összefüggésekre mutatott rá.

kérdésére.⁵⁰ Elmar Altvater, egy, a polgári állam transzformációs problémáinak szentelt tanulmányában⁵¹ beszámolt a társadalom és az állam, azaz a gazdaság és a politika közötti viszony megközelítésének három aktuális módjáról, s a harmadikat Laclau nevéhez és imént említett újabb művéhez fűzte. A három megközelítési mód: a politikának a gazdaságból való levezetése; a gazdaság és a politika egymással való átitatottsága; a politikának a gazdasághoz viszonyított autonómiája. Altvater sémát is közölt a társadalmi formáción belüli összefüggések laclau-i felfogásáról. Eszerint a termelési módból leágazás van mind a gazdasági rendszer, mind a társadalmi formáció felé, de az előbbi csak vakbélyszerű kitüremlést képez. A társadalmi formáció Laclau szerint is felöleli a termelési mód, valamint a „felépítmény” — ez a kifejezés sehogysémit illik Laclau elképzeléséhez —, pontosabban a társadalom mint sajátosság hatalmi rendszer (konszenzus, ideológia, hegemonia, represszió blokkja) viszonyainak totalitását. A séma szerint azonban a társadalmi formáción kívül reked az, amit Laclau gazdasági rendszernek nevez, s ez természetesen képtelenség.

A társadalmi formációnak tulajdonított totalitás jellegre nézve igen sajátosságos lehet, mert e formáció mindkét része — Laclau szerint — saját konstituánssal rendelkezik, tehát önálló entitásként jelenik meg, vagyis a két rész között csak artikulált egymásra hatásról lehet szó. A termelési mód keretében osztályok állnak egymással szemben, a burzsoázia és a proletariátus, ezzel szemben az egykor „felépítménynek” nevezett blokk keretében mindkét osztály tagjai mint egyenjogú állampolgárok, mint nép, mint nemzet tagjai jelennek meg. A termelési módban osztályharc folyik, a „felépítményben” viszont hegemonista gyakorlat. A gazdaság tehát az alárendelés mechanizmusai révén osztályhatalmat érvényesít, a „felépítményben” pedig a politikai hatalom és az eszmei gyakorlat hegemonista mechanizmusai működnek. A gazdaság és a politika tehát — ismételjük — kihat egymásra, de önállóan, egymásból le nem vezethetően konstituálódnak. „A fejlett polgári társadalommal rendelkező kapitalizmus az egyetlen társadalmi rendszer a történelem során — magyarázza Altvater a laclau-i elképzelést —, amely elválasztotta az osztályhatalom gazdasági újatermelését a hegemonia politikai szervezésétől.”⁵² A társadalmi formáción belül a különféle összetevők között történelmi meg nem felelés, egyenlőtlen fejlődés, lemaradás is lehetséges.

Az olvasó máris megfigyelhette, hogy ez az elképzelés nincs összhangban azzal a korábbi definícióval, mely szerint a termelési mód „döntő eleme” a termelőeszközök feletti tulajdonjog, tehát a „felépítménybe”

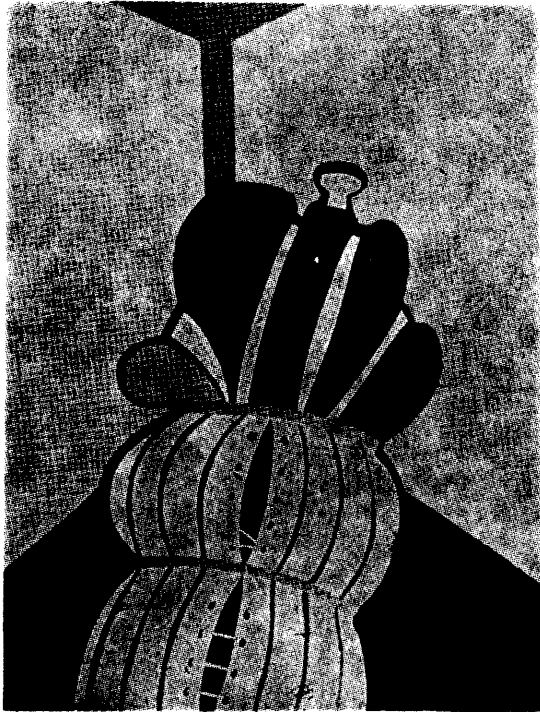
⁵⁰ Ernesto Laclau: *Politik und Ideologie in Marxismus*, West-Berlin, 1982.

⁵¹ Elmar Altvater: *Forma ili forma države*, in: *Marx nakon sto godina*, Globus, Zagreb, 1984.

⁵² Altvater, i. m., 13. lap.

átnyúló, illetve onnan átható tényező. Az új elképzelés szerint a termelési mód és a „felépítmény” között konstituánsok tekintetében nincs kapcsolat. Eszerint legfeljebb mint már konstituált dolgok vagy konstituálódásuk folyamatában levő dolgok artikulálódhatnak „totalitásba”.

Laclau elképzelése azonban minden fogyatékosága ellenére kutatók egész sorát serkentette — és serkenti mindmáig — termékeny elmélkedésre.

Benes József: Figura térben, 1975